

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA MÜALİCƏ-TURİZM
MƏRKƏZLƏRİNİN İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİNİN İQTİSADİ-
COĞRAFİ ASPEKTLƏRİ**

İxtisas: 5402.01 - Tarixi coğrafiya, siyasi və rekreasiya coğrafiyası

Elm sahəsi: Coğrafiya

İddiaçı: **Sara Hikmət qızı Bağırılı**

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün
təqdim olunmuş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı – 2022

Dissertasiya işi Azərbaycan Turizm və Menecment Universitetinin “Turizm biznesi” kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər:

coğrafiya elmləri doktoru, dosent
Zakir Namin oğlu Eminov

Rəsmi opponetlər:

coğrafiya elmləri doktoru, professor
Şövqi Yusifziya oğlu Göyçaylı

coğrafiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
**Məlikməmməd Xanoğlan
oğlu Məmmədov**

coğrafiya üzrə fəlsəfə doktoru
Səbinə Nizami qızı Yusifova

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının AMEA akad. H.Ə.Əliyev adına Coğrafiya İnstitutu nəzdində fəaliyyət göstərən BFD 1.23/1 Dissertasiya Şurası

Dissertasiya şurasının sədri:

coğrafiya elmləri doktoru, dosent
Məhəmməd Abdu oğlu Abduyev

Dissertasiya şurasının elmi katibi:

coğrafiya üzrə fəlsəfə doktoru,
dosent, **Zaur Tahir oğlu İmrani**

Elmi seminarın sədri:

coğrafiya elmləri doktoru, professor
Rza Nadir oğlu Mahmudov

İŞİN ÜMUMİ XARAKTERİSTİKASI

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Son illərdə dünyanın əksər ölkələrində iqtisadiyyatın tərkib hissələrindən biri olan turizm asudə vaxtın səmərəli təşkili və dəyərləndirilməsində əsas fəaliyyət sahələrindən biridir. Turizm insanların dərketmə, istirahət, əyləncə, dini, etnik, idman, işgüzar, ekoloji müalicəvi və s. məqsədli səyahətlərinin məcmusudur. Digər tərəfdən turizm dünyanın bir çox ölkələrinin əsas gəlir mənbəyi, mədəni, sosial-iqtisadi inkişafının mühüm amillərindən biridir. Bu sahə beynəlxalq münasibətlərin inkişafında xüsusi əhəmiyyəti olan sahədir. Bütün bunları nəzərə almaqla turizmin əksər ölkələrin iqtisadiyyatında rolu danılmazdır və turizm potensialına malik ölkələrdə, regionlarda bu sahənin rolu daha böyükdür.

Azərbaycan da dünyanın mühüm turizm potensialına malik olan ölkələrindən biridir. Müstəqilliyi bərpa etdikdən sonra digər sahələr kimi turizmin də inkişaf etdirilməsi üçün münbit şərait yaranmış, bu sahədə əsaslı tədbirlər həyata keçirilmişdir. Ölkədə ən geniş inkişaf perspektivlərinə malik turizm növlərindən biri müalicə turizmidir. Azərbaycanın təbii turizm-rekreasiya ehtiyatlarının zənginliyi, müalicəvi nefti, speleoterapiya imkanı, mineral və termal suları, palçıq vulkanları, dərman bitkiləri müalicə turizminin perspektiv imkanları olduğunu göstərir. Lakin turizm ehtiyatlarının mövcud olması ilə yanaşı, bu potensialdan məqsədəuyğun şəkildə istifadə etmək üçün lazımi infrastrukturun formalaşdırılması da vacibdir. Düzdür, ölkədə infrastrukturun inkişafı baxımından artıq müəyyən işlər görülmüş, sanatoriya-kurort müəssisələri bərpa edilmiş, yeniləri inşa edilmişdir, lakin bunlar sayca azlıq təşkil edir.

Müalicə turizmi istiqamətində ehtiyatların zənginliyi, turizm sahəsinə istər dünya, istərsə də ölkə səviyyəsində maraq və diqqətin artması, insanların öz sağlamlıqlarının bərpasına zaman ayırması, bilavasitə təbii üsulların tətbiqi ilə həyata keçirilən müalicələrə olan tələbat bu turizm növünün ölkəmizdəki mövcud vəziyyətinin, potensialından istifadə yollarının, perspektivlərin, bu sahədəki problemlərin və onların aradan qaldırılması üsullarının tədqiqini zəruri edir.

Turizm ölkəmizdə yenicə formalaşan bir sahə olduğundan onun tədqiqi vacibdir. Bu sahədə tədqiqatlar XX əsrin 70-ci illərindən etibarən həyata keçirilir. Bir sıra coğrafi və iqtisadi ədəbiyyatlarda Azərbaycanın turizm imkanları, turizm təsərrüfatı və onun növləri, turizmdə mövcud olan problemlər, perspektiv inkişafı haqqında məlumatlar öz əksini tapmışdır. Azərbaycanda ümumilikdə turizm sahəsini, bu sahəyə faydalı təbii ehtiyatları araşdıran mütəxəssislərə B.Ə.Bilalov, H.B.Soltanova, Ç.N.İsmayılov, Ç.G.Gülalıyev, M.M.Ağakərimov, S.T.Yeganlı, E.M.Hacıyev, V.S.Dərgahov, Z.N.Eminov, C.A.Məmmədov, Ə.C.Əyyubov, M.A.Abramov, Ə.Q.Əlirzayev, Z.T.İmrani, R.S.Səfərov, R.N.Kərimov və b. göstərmək olar. Xarici mütəxəssislər arasında turizmi, onun bir sahəsi olan müalicə turizmini araşdırmış mütəxəssislərə A.M.Vetitnov, A.S.Kuskov, A.Mathison, K.Koper, G.Vol, J.C.Hollovey, L.B.Juralleva, L.Pucko, M.Smit və başqaları nümunə göstərilə bilər. Respublikamızda müalicə turizminin resurs potensiallarından Naftalan nefti, daş duz yataqları, termal və mineral sular tədqiq edilsə də, onların turizm nöqtəyi-nəzərindən istifadəsi imkanları, bu istiqamətdəki problemlər və həlli yollarının tətbiqi ilə bağlı elmi araşdırmalar az sayda yerinə yetirilmişdir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın məqsədi müalicə turizm mərkəzlərinin Azərbaycanda potensial imkanlarının öyrənilməsi, mövcud müalicə turizm resurslarından səmərəli istifadə, bu sahədə olan problemlərin və onların həlli yollarının müəyyənləşdirilməsidir. Bu məqsəddən irəli gələrək qarşıya bir sıra vəzifələr qoyulmuşdur:

- müalicə turizmi ehtiyatları və mərkəzlərinin, onların ərazi təşkilinin iqtisadi-coğrafi problemlərinin tədqiqi;
- müalicə turizminin inkişafına təsir göstərən təbii-coğrafi şərait, təbii ehtiyat və iqtisadi-sosial bazanın qiymətləndirilməsi;
- mövcud imkanlardan daha səmərəli istifadə, infrastrukturun təkmilləşdirilməsi yollarının müəyyən edilməsi;
- müalicə turizminin gələcək inkişaf perspektivlərinin müəyyənləşdirilməsi sahəsində təkliflərin verilməsi.

Tədqiqat metodları. Tədqiqat prosesində statistika, tarixilik, riyazi hesablama, müqayisəli təhlil, xəritələşdirmə metodlarından istifadə edilmişdir.

Müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar:

1. Təbii-coğrafi şəraitin, turizm-rekreasiya ehtiyatlarının müalicə turizm mərkəzlərinin formalaşması və inkişafında rolu;
2. Azərbaycanda müalicə turizmi təsərrüfatının, onun ərazi təşkilinin müasir vəziyyəti və inkişaf istiqamətləri;
3. Azərbaycanda müalicə turizminin inkişafında dövlət tədbirləri, problemləri və onların həlli istiqamətləri.

Tədqiqatın elmi yeniliyi:

- Azərbaycanın müalicə turizmi ehtiyatlarından istifadə əsasında yaradılmış mərkəzlərin iqtisadi-coğrafi cəhətdən sistemli tədqiqi aparılmış və potensial təbii ehtiyatların xəritə-sxemi tərtib edilmişdir;
- müstəqillik illərində turizm təsərrüfatının əhəmiyyəti, müalicə turizminin inkişafı istiqamətində həyata keçirilən tədbirlər kompleks şəkildə tədqiq edilmişdir;
- müalicə turizminin inkişafına şərait yaradan amillər və bu sahədə nəzərəçarpan problemlər öyrənilmiş, sosioloji sorğu keçirilmiş, SWOT analiz aparılmışdır;
- ölkədə müalicə turizminin gələcək inkişaf perspektivləri müəyyənləşdirilməklə mövcud imkanların daha səmərəli istifadəsi, infrastrukturun təkmilləşdirilməsi yolları əsaslandırılmışdır.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Dissertasiya işinin əsas müddəaları və nəticələri Azərbaycanda müalicə turizminin inkişafı sahəsində həyata keçirilən layihələrdə və proqramların hazırlanmasında istifadə edilə bilər. Bununla yanaşı, ali məktəblərdə tədris prosesində və bu sahədə tədqiqat işlərində əhəmiyyətlidir. Tədqiqat prosesində irəli sürülən təkliflər müalicə turizmi istiqamətindəki mövcud problemlərin həllində və bu turizm növünün inkişaf etdirilməsində elmi əsaslandırılmış mənbə kimi istifadə edilə bilər.

Aprobasiyası və tətbiqi. Dissertasiya işinin əsas müddələri, nəzəri, tətbiqi nəticələri ilə bağlı respublika və beynəlxalq səviyyəli aşağıdakı elmi-nəzəri konfranslarda məruzələr edilmişdir: “Azərbaycan regionlarının coğrafi problemləri” respublika elmi-praktiki konfrans (Bakı, 2016), “Azərbaycan Respublikasında Demografik İnkişaf: Əhali məskunlaşmasının perspektivləri və regional problemləri” mövzusunda elmi konfransı (Bakı, 2016), International youth forum, Integration processes of the world science in the 21st century (Gəncə, 2016), “Müasir dövrdə effektiv idarəetmənin problemləri” mövzusunda respublika konfransı (Bakı, 2016), “İnsan və ətraf mühit münasibətləri” mövzusunda elmi konfransı (Bakı, 2017), Azərbaycan-Türkiyə Münasibətləri II Beynəlxalq Elmi Konfransı (Kastamonu, 2018), “Azərbaycanda davamlı turizm məhsulları” mövzusunda Respublika konfransı (Bakı, 2017).

Tədqiqat işinin mövzusunə dair 14 elmi məqalə çap edilmişdir.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı.

Dissertasiya işi Azərbaycan Turizm və Menecment Universitetinin “Turizm biznesi” kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiya işinin strukturu. Dissertasiya işi giriş, 3 fəsil, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. İşin həcmi 163 səhifədir. İş 13 cədvəl, 3 xəritədən ibarətdir. Giriş – 6 səhifə, I fəsil – 49 səhifə, II fəsil – 58 səhifə, III fəsil – 31 səhifə, nəticə - 5 səhifə, ədəbiyyat siyahısı – 12 səhifədir. Cədvəlsiz, qrafiksiz, şəkilsiz və ədəbiyyat siyahısız 276647 işarədən ibarətdir.

TƏDQIQATIN ƏSAS MƏZMUNU

Girişdə mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi, məqsəd və vəzifələri, metodları, müdafiyyə çıxarılan əsas müddəalar, elmi yeniliklər, tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti, aprobasiyası, tətbiqi verilmişdir.

Dissertasiyanın “Azərbaycan Respublikasında turizmin öyrənilməsinin əhəmiyyəti və nəzəri-metodoloji əsasları” adlı I fəsilində Azərbaycanda turizm təsərrüfatının öyrənilməsinin, maddi-texniki bazanın əhəmiyyəti, nəzəri-metodoloji əsasları, Azərbaycan

Respublikasında turizmin yeri və inkişafı, ölkəmizdə əsas turizm imkanları və müalicə turizm resursları, müalicə turizminin təşkili metodikası araşdırılmışdır.

Turizmin nəzəri əsaslarının, maddi-texniki bazasının, ehtiyatlarının, inkişafının iqtisadi-coğrafi əhəmiyyətinin təyin edilməsi və qiymətləndirilməsi üçün tədqiqat zamanı bir sıra alim, mütəxəssis və tədqiqatçıların elmi-nəzəri, həmçinin metodik işləri təhlil edilmişdir. Bu alim və tədqiqatçılar arasında C.A.Məmmədov, Ç.G.Gülaliev, Z.N.Eminov, Z.T.İmrani, Ə.C.Əyyubov, R.S.Səfərov, R.N.Kərimov, S.T.Yeganlı, V.S.Dərgahov, H.B.Soltanova, B.Ə.Bilalov, M.M.Ağakərimov, E.M.Hacıyev, N.Ə.Paşayev, L.İ.Prilipko, F.İ.Qurbanov, Ə.Q.Əlirzayev və digər mütəxəssislərin turizm və coğrafiyaya dair tədqiqat işləri təhlil edilmişdir.

Tədqiqat işində Azərbaycan Respublikasında turizmin təsərrüfat sistemində yeri və inkişafı təhlil edilir. S.H.Rəhimov Azərbaycanda turizmin inkişafını dörd mərhələyə ayırır: 1) qədim dövrlərdən XIX əsrin əvvəllərinə qədərki mərhələ, 2) Rusiya İmperiyasının tərkibində olduğu dövr (1806-1918-ci illər), 3) Sovetlərin tərkibindəki dövr (1920-1991-ci illər), 4) Müstəqillik dövrü (1991-ci ildən sonra)¹.

Dissertasiyada təhlil edilən məsələlərdən biri də müalicə turizminin təşkili metodologiyası və Azərbaycanın əsas turizm imkanları ilə müalicə turizm resurslarıdır. Bəzi hallarda kurort-müalicə turizmi, bəzi hallarda müalicə-sağlamlıq turizmi kimi adlandırılan müalicə turizmi müxtəlif tipli xəstəliklərin iqlim, palçıq, Naftalan nefti, mineral sular kimi təbii vasitələr, həmçinin peşəkar xəstəxana və ya tibb müəssisələrində müasir avadanlıqların istifadəsi ilə müalicəsinə əsaslanır. Turizmin bu növü klinik və kurort turizminə ayrılır. Müalicə turizmi istər ölkə vətəndaşları, istərsə də xarici ölkə vətəndaşlarının sağlamlaşdırma və profilaktika kimi məqsədlər daşıyan, minimum 20 saat, maksimum isə 6 ay müddətində həyata keçirilən səfərlərinə deyilir. Adları çəkilən iki istiqamətə gəldikdə isə kurort turizmi dedikdə sanatoriya və kurortlarda həyata keçirilən müalicə, klinik turizm dedikdə isə

¹Rəhimov,S.H. Turizm-ekskursiya işinin təşkili. – Bakı:Mütərcim, – 2004, – 312 s.

dünyanın bir çox ixtisaslaşmış klinikalarında, xəstəxanalarında tətbiq edilən müalicə nəzərdə tutulur².

Bununla yanaşı, dissertasiyada son illər üzrə ölkəyə gələn turistlərin sayı, turist göndərən ölkələrlə bağlı statistik məlumatların təhlili öz əksini tapmışdır. Aşağıdakı cədvəldə isə ölkəyə gələn turistlərin səfər məqsədləri göstərilmişdir:

Cədvəl 1.

Azərbaycana gələn turistlərin səfərlərinin məqsədi, min nəfərlə

Səfər məqsədləri	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
İstirahət, əyləncə	687,8	705,2	709,9	668,8	697,1	839,3	1.042,4	1164,0	164,9
İşgüzar	595,3	648,9	670,5	632,3	691,7	834,4	787,4	850,5	177,5
Müalicə	43,0	46,2	46,3	36,5	41,5	49,1	63,1	63,9	10,4
Dini	13,2	13,7	13,7	11,5	12,6	14,7	15,3	16,6	3,0
Tanıqların ziyarəti	607,8	673,7	677,1	542,0	562,0	674,9	651,6	719,9	133,2
Digər məqsədlər	38,8	41,8	42,2	30,8	39,8	41,6	45,5	48,6	30,4

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi³

Göründüyü kimi, tədqiqat obyektimiz olan müalicə turizm məqsədilə səfərlərin sayı az olsa da, 2020-ci ilə qədər tədricən dəyişmiş, 2018-ci və 2019-cu illərdə əvvəlki illərlə müqayisədə artmış və 63,9 min nəfərə qalxmışdır. 2020-ci ildə isə kəskin düşərək 10,4 min nəfər olmuşdur. Ölkədən bu məqsədlə həmin illər ərzində xarici ölkələrə səfər edənlərin sayı isə 192,7 min nəfərdən 268,8 min nəfərə qalxmışdır. 2020-ci ildə isə bu rəqəm 42,9 min nəfərə düşmüşdür. İstər gəlmə, istərsə də getmə turizmdə bu dəyişikliklər təkcə müalicə turizmində deyil, ümumilikdə turizmin bütün növlərində müşahidə edilmişdir. Belə ki, əgər 2018-ci ildə ölkəmizə ümumilikdə 2894592 nəfər, 2019-cu ildə 3170373 nəfər səfər etmişdisə, 2020-ci ildə bu rəqəm 795722 nəfərə düşmüşdür. 2020-ci ildə bu göstəricilərin kəskin dəyişikliyinə səbəbi isə, “Covid 19”

² Бабкин, А. В. Специальные виды туризма. – Ростов-на-Дону: Феникс, – 2008, – 252 с.

³ Azərbaycanda turizm / tərt. et. T.Budaqov. – Bakı: DSK, – 2021, – 99 s

virusu ilə bağlı dünya ölkələrini əhatə edən pandemiya və karantin şəraiti olmuşdur.

Müalicə, sağlamlaşdırma, tibbi turizm kimi terminləri bir-birindən fərqləndirərkən həmçinin göstərilir ki, müalicə turizmi yaxşılaşdırma yəni, sağlamlaşdırma, tibbi turizm anlayışlarını özündə ehtiva edir. Bəzi ölkələr müalicə turizmi terminini tibbi turizm termini ilə sinonim kimi də işlədir. Henderson bu anlayışları fərqləndirərkən göstərir ki, sağlamlıq asudə vaxtın səmərəli təşkili, SPA prosedurlarının tətbiqi kimi anlayışları, tibbi işə xəstəliklərin klinikalarında, xəstəxanalarda müalicələrini əhatə edir⁴.

Müalicə turizmini digər turizm növlərindən fərqləndirən özünəməxsus xüsusiyyətlər mövcuddur. İlk növbədə əsas fərqlilik onun uzunmüddətli həyata keçirilməsidir. Digər bir xüsusiyyəti bu növdə iqlim kurortları istisna olmaqla mövsümlilik amili demək olar ki, yoxdur və ilboyu davam edir. Digər bir amil isə bu növün təşkili çoxsaylı maddi-texniki baza və kadr potensialı tələb edir. Kurort-sanatoriya müəssisələrində xidmətlərin qiyməti isə digər turizm növləri ilə müqayisədə nisbətən baha olur. Bunun səbəbi kimi, müalicənin uzunmüddətli olması və tibbi diaqnozların əsasında həyata keçirilməsidir. Turizmin bu növünə yaş etibarilə daha çox orta və yaşlı nəsil üstünlük verir.

Hazırda dünyada müalicə turizm mərkəzlərində istifadə edilən kurortlarla bağlı müxtəlif nəzəriyyələr, eləcə də fərqli modellər mövcuddur. Kurort fəaliyyətinin təşkili məqsədilə geniş yayılmış 2 model nisbətən daha çox istifadə edilir. Bu modellər Qərbi Avropa və Rusiya modelləridir. Rusiya modelinin əsas xüsusiyyətlərinə kurort amillərindən istifadə ilə bağlı ənənənin olması, keyfiyyətli müalicə və elmi-praktiki potensialın olması, kurort işinin vacib sosial vəzifələri (təbii-rekreasiya ehtiyatlarından rəşional istifadə yolu ilə əhalinin sağlamlığının möhkəmləndirilməsi, əmək resurslarının bərpası) yerinə yetirən xidmət sektoru olması kimi amillər aid edilir. Rusiya modelindən fərqli olaraq Qərbi Avropa modelində sosial yanaşma deyil, kommərşiya yanaşması üstün tutularaq tətbiq edilir.

⁴ Melanie Smith, Laszlo Puczko. Health tourism and hospitality. Second edition, – New York: – 2014, – 544 s.

Digər tərəfdən Qərbi Avropa modelində, kurortların idarə olunması prosesində dövlət rol oynamır, bu tip müəssisələr fərdi şəxslərə, yerli özünü idarəetmə orqanları və ya səhmdar cəmiyyətlərə məxsus olurlar. Bəzi mütəxəssislər tərəfindən üçüncü model kimi Şərqi Avropa modeli ayrılır və yüksək səviyyəli müalicə və servis xidməti, əmək qabiliyyətini itirmiş şəxslər üçün bərpa mərkəzlərinin təşkili, elmi araşdırmaların aparılması və kurort təcrübəsində yeni texnologiya və kurort terapiya metodlarının tətbiqi, qiymətlərin yüksək olması, ölkənin kurort ehtiyatlarının istifadəsi və qorunması ilə bağlı dövlət nəzarətinin mövcudluğu kimi xüsusiyyətləri ilə fərqlənir. Tədqiqat işində bu modellərlə yanaşı, müxtəlif müalicə metodları haqqında məlumatlar da əks olunmuşdur. Bunlara nümunə kimi, balneoterapiya, peloidoterapiya, helioterapiya, aeroterapiya, talassoterapiya, vibroterapiya, baroterapiya, həmçinin qeyri-ənənəvi müalicə metodlarından qımızla müalicə, psammoterapiya, apiterapiya, enoterapiya, pantomüalicə və s. kimi müalicə metodlarının adları çəkilə bilər⁵.

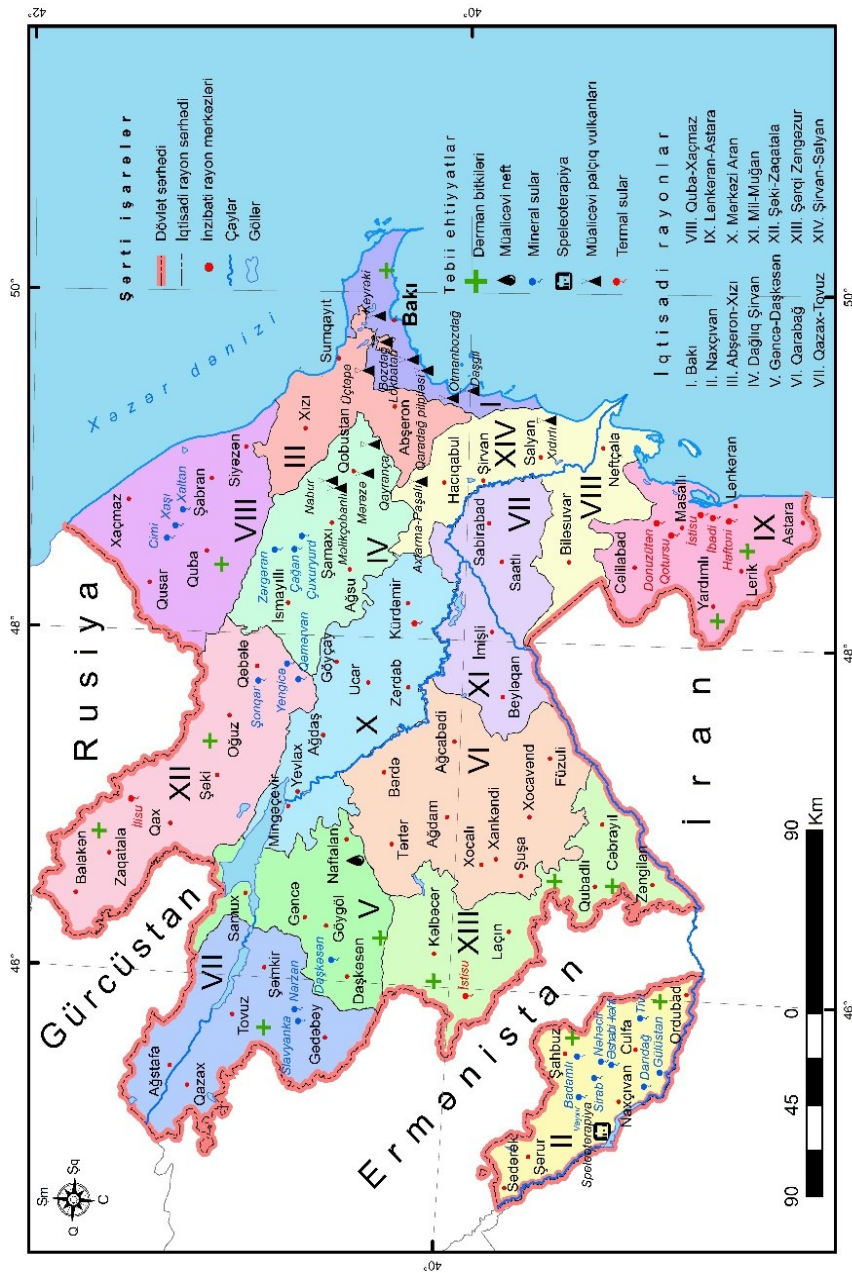
Azərbaycanda müalicəvi turizm resurslarının əsasını isə mineral-termal sular, mağara şəraitində, Naftalan nefti, palçıq vasitəsilə, dərman bitkiləri və digər təbii vasitələrlə müalicə üsulları təşkil edir. Mineral və termal sular say və istifadə baxımından ən çox Naxçıvan Muxtar Respublikası, Kəlbəcər, Quba, Xaçmaz, Şabran, Qazax, Tovuz, Gədəbəy və Daşkəsən rayonlarında geniş yayılmışdır ki, bunlar arasında da mineral sular Kiçik Qafqaz və Naxçıvanda, termal sular isə Lənkəran-Astara və Abşeron yarımadasında üstünlük təşkil edir. İqlimlə müalicə baxımından əhəmiyyət daşıyan mikroiqlim ehtiyatları Abşeron, Aran rayonlarında daha əlverişlidir. Marxal, Çuxuryurd, Qonaqkənd, Qəqrəş kimi ərazilərdəki hava şəraiti də oksigenin bol olması səbəbilə aeroterapiya prosedurunun aparılmasına, eləcə də ürək-damar sistemi xəstəliklərinin müalicəsinə şərait yaradır. Digər tərəfdən Culfada isti və quru hava şəraiti burada uroloji xəstəliklərin müalicəsinə imkan verir. Dəniz iqlimi kurortları, palçıqla müalicə isə Xəzər sahili ərazilərdə yayılmışdır. İstər dəniz

⁵ Ветитнев А. М., Кусков А. С. Лечебный туризм. – Москва: Форум, – 2010, – 356 с.

iqlimi, istərsə də palçıqla müalicə üsulları burada sinir sistemi, tənəffüs sistemi və ürək-damar sistemi xəstəliklərinin müalicəsində səmərəlidir. Abşeron yarımadasında Bilgəh, Şıx, Günəşli, Xəzər, Qaranquş, Günəşli, Abşeron sanatoriyaları, istirahət mərkəzləri də müalicəvi turizm baxımından olduqca qiymətliyərlər və burada əsas etibarilə mədə-bağırsaq, dayaq-hərəkət, ürək-damar sistemi xəstəliklərinin müalicəsi üçün effektivdir. Neftlə müalicə mərkəzi kimi Naftalan, mağara şəraitində təbii duzla müalicə isə Duzdağda həyata keçirilməklə, ölkəmizdə və dünyada tanınmışdır. Digər tərəfdən, 2020-ci ilin 44 günlük müharibəsinin nəticəsində torpaqlarımızın işğaldan azad edilməsindən sonra artıq həmin ərazilərdə abadlaşdırma, yenidənqurma işlərinə başlanılmışdır. Hətta artıq tədricən bir sıra ərazilərə dərkətmə məqsədli ekskursiyalar təşkil olunur. Lakin təbii ki, bu halın kütləviləşməsi üçün bir qədər vaxt lazımdır. Ərazilərimiz tədricən düşmən tələlərindən təmizləndikcə orada çoxsaylı infrastruktur bərpa ediləcək, yenidən qurulacaq və turistlərin istifadəsinə veriləcək.

Yuxarıda adıçəkilən və işdə tədqiq olunan əsas müalicə turizm ehtiyat və obyektlərinin yerləşməsi aşağıdakı xəritədə göstərilmişdir (Şəkil 1).

Tədqiqat işinin **“Azərbaycan Respublikasında müalicə turizm mərkəzlərinin yerləşməsi və onlardan istifadənin müasir vəziyyəti”** adlı ikinci fəslində müalicə turizm ehtiyatlarının yerləşməsi, onlardan istifadənin müasir vəziyyəti öyrənilir. Burada turizm bazasında formalaşdırılmış sanatoriya-kurort müəssisələri, onlarda təklif edilən xidmətlər, rayonlar üzrə yerləşən sanatoriyalar, əsasən ağciyər, tənəffüs yolu, bronxial astma xəstəliklərinin müalicəsində istifadə olunan Duzdağın nümunəsində speleoterapiya imkanları müəyyən edilir. Orada yerləşən Fizioterapiya mərkəzi, müalicə prosedurları, müalicənin müsbət və mənfi təsirləri, turistlərin hansı ölkələrdən gəlməsi, neft vasitəsilə müalicə həyata keçirilən Naftalan, həmin neftin hansı dövrlərdən kəstar, daha sonra kütləvi şəkildə istifadə edilməsi, müalicə turizm baxımından Naftalan sanatoriyalarının istifadə edilməsi haqqında təhlillər aparılır.

Şəkil 1. Azərbaycanda müalicə turizm ehtiyatlarının yerləşməsi

Azərbaycanda müalicə məqsədli kurortların vəziyyətini iki cür xarakterizə etmək olar. Birincisi, Azərbaycanda kurort mərkəzlərində sanatoriyalar sovet dövründə inşa edilmiş, son dövrlərdə məcburi köçkün və qaçqınların yerləşdirilməsi səbəbindən istifadə edilmir.

İkincisi isə, bu sahələr sovet dönəmində belə diqqətdən kənar qalan yerlərdir. Bu isə o deməkdir ki, infrastruktur, turizm obyektləri hələ də çatışmır. İnfrastrukturun formalaşdırılması ilə bağlı məsələlər öz əksini “2010-2014-cü illərdə turizmin inkişafına dair Dövlət Proqramı”nda da tapmışdır. Son illərdə turizm məqsədilə gələn turistlərin sayının artması da bu məsələnin həllini zəruri edir.

Azərbaycanda kurortlar şəbəkəsinin mütəşəkkil formada təşkili XX əsrdən etibarən həyata keçirilməyə başlamışdır. Xüsusilə, 1936-cı ildə Kurortologiya və Fizioterapiya İnstitutunun təşkili ilə təbii kurortların elmi cəhətdən araşdırılmasında yeni bir dövr başlanmışdır. XX əsrin II yarısında ölkədə artıq formalaşmış kurortlar şəbəkəsi mövcud idi. Kurortların inkişafına xüsusi diqqət 1970-ci ildən başlayaraq göstərilmişdir. Belə ki, həmin ildə mərkəzi hökumətin qərarı ilə Abşeron yarımadası, Naftalan və İstisu kurortları ölkə əhəmiyyətli kurortlar siyahısına daxil edilmişdir. 1980-ci illərdə isə hökumətin xüsusi qərarı ilə Azərbaycanın kurortlar şəbəkəsinin genişləndirilməsi, həmçinin Xaçmaz-Nabran zonasında irimiqyaslı layihələrin həyata keçirilməsi nəzərdə tutulsa da mümkün olmamışdır⁶.

Bu fəsildə eyni zamanda Duzdağın nümunəsində speleoterapiya imkanlarından, müalicə vasitələri arasında neft vasitəsilə müalicədən, mineral, termal sular, dərman bitkiləri ilə müalicə imkanlarından bəhs edilir. Speleoterapiya dedikdə isə mağara şəraitində müalicə nəzərdə tutulur. Duz saxtası şəraitində aparılan müalicə İtaliya, Macarıstan, Polşa, Almaniya, Ukrayna, Rumıniya və s. kimi ölkələrdə geniş yayılmışdır və effektivliyi ilə məşhurdur. Saxta şəraitində ilk dəfə müalicə hələ 1871-ci ildə İtaliyanın Florensiya şəhərinin yaxınlığında, Toskana vilayətinin Monsumman yaşayış

⁶ Soltanova, H.B. Azərbaycan Respublikasında turizm və onun inkişafı. – Bakı: AzTU – 2015, – 475 s.

məntəqəsindəki şaxtalarda revmatik poliartritə tutulmuş xəstələrdə aparılmışdır. Ölkəmizdə isə bu şaxtalar vasitəsilə müalicə 1979-cu ildən etibarən Naxçıvan şəhərində aparılır⁷.

Duzdağ Fizioterapiya Mərkəzi adlandırılan bu müalicəvi duz şaxtası 1979-cu ildə Kəngərli rayonunun Böyükdüz kəndi yaxınlığında qədim duz mədənlərinin bazasında təşkil olunmuşdur. Naxçıvan Fizioterapiya Xəstəxanasında xəstələr ən əvvəl 2-3 gün xəstəxana ərazisində adaptasiya olunurlar. Bundan sonra saat 18:00-dan – 8:00-a qədər, böyüklər 20-24 seans, uşaqlar isə 14-18 seans yeraltı şöbədə olurlar. Xəstəxanada bronxial astma və bronx ağciyər sisteminin digər qeyri-spesifik xəstəlikləri müalicə olunur. Xəstələrdə yaxşılaşma uşaqlarda dördüncü, beşinci günü qeyd edilir. Böyüklərdə isə bu bir qədər fərqlidir. Belə ki, xəstəliyin gedişindən asılı olaraq bir qrupunda yaxşılaşma iki həftədən sonra, bəzilərinə müalicənin sonunda, bəzilərinə isə yaşayış yerinə qayıdıandan 15-30 gündən sonra qeyd edilir. Ümumiyyətlə, müalicə başa çatdıqdan sonra uşaqlarda 80-85%, böyüklərdə isə 65-70% yaxşılaşma müşahidə olunur. Hazırda mərkəz Rusiya, Türkiyə, Gürcüstan, İran, Mərkəzi Asiya ölkələri və digər yerlərdən turist qəbulunu həyata keçirir. Bununla belə əsas kontingentini yerli turistlər təşkil edir.

Eyni zamanda, Naftalan neftinin müalicə imkanları araşdırılmışdır. Naftalan nefti nəinki Gəncə-Qazax iqtisadi rayonunun, ümumilikdə Azərbaycanın əsas təbii-rekreasiya ehtiyatlarından biri hesab edilir. Naftalan nefti açıq-qəhvəyi rəngli, spesifik aromatik qoxuya malik, xüsusi çəkili mayedir. Bu neftdən müalicə məqsədilə istifadə olunmasına dair ilk məlumat XII əsrə aiddir. 1892-ci ildə alman mühəndisi, iş adamı Yeger ilk dəfə burada quyular qazdırmış və neftdən naftalan mazı almaq üçün kiçik zavod tikdirmişdir. Həmin zavodda “Naftalan” və “Kojelon” adlı preparatlar hazırlanır və bu dərman preparatları Almaniyanın vasitəçiliyi ilə Yaponiyaya, Amerikaya, İngiltərəyə, Hollandiyaya və başqa ölkələrə aparılırdı. Həmin dövrlərdə Almaniyanın özündə Naftalanla bağlı iki səhmdar cəmiyyəti – “Maqdenburq-Naftalan” və

⁷ Naxçıvan Muxtar Respublikası Duzdağ fizioterapiya xəstəxanası. – Naxçıvan: Cəmi, – 2006, – 11 s.

“Drezden-Naftalan” fəaliyyət göstərirdi və orada da aparılan Naftalan neftindən dərman preparatları hazırlanırdı⁸.

1933-cü ilə qədər Naftalan neftindən adi şəraitdə - kustar şəkildə istifadə edilirdisə, həmin dövrdən etibarən tədqiqatlarla təkmilləşdirilmiş, əsaslı formada istifadəyə başlanılmışdır⁹.

Naftalan nefti ilə müalicə müddəti xəstələrin vəziyyətindən və xəstəliklərin irəliləməsindən, göstərişdən asılı olaraq 14-15 günlük nəzərdə tutulmuşdur. Vannalar şəraitində müalicə müddəti 10-15 dəqiqəlik seanslar şəkildə həyata keçirilir. Müalicə 80-85%-lik müsbət nəticə göstərir.

Tədqiqat zamanı araşdırılan məsələlərdən biri isə palçıq və iqlim kimi amillərlə müalicə mərkəzləri olmuşdur. Bu ehtiyatlardan turizm məqsədilə çox az istifadə edilir. Tədqiqatın məqsədi onların araşdırılması və turizm üçün əhəmiyyətini bir daha vurğulamaqdan ibarətdir. Palçıqla müalicə fizioterapiyanın səmərəli bir üsulu kimi çoxdan məlumdur. Vulkan palçığının müalicə təsirindən kurortdakənər şəraitdə istifadə Saxalin adasının və Krımın müalicə mərkəzlərində istifadə edilir. Azərbaycanla palçıq vulkanlarının müalicə xüsusiyyətləri 1960-cı ildə Azərbaycan Elmi Tədqiqat Kurortologiya və Fizioterapiya İnstitutunda öyrənilməyə başlanmışdır. Vulkan palçığı yüksək balneoloji xüsusiyyətlərinə görə müxtəlif tipli xəstəliklərin müalicəsi üçün yararlıdır. Bu xəstəliklərə dayaq-hərəkət sistemi, onurğa, oynaq, mədə-bağırsaq, ətraf əsəb-sinir sistemi, ginekoloji, uroloji, kosmetoloji xəstəliklər, boyun osteoxondrozu, ateroskleroz, şəkər xəstəliyi kimi xəstəliklər nümunə kimi çəkilə bilər. Bakı-Abşeron zonası üzrə ən çox tanınan palçıq vulkanlarına Bakıdan 80 km aralıda Atbulaq dəmiryolu stansiya yaxınlığında yerləşən Ələt vulkanları silsiləsindən olan Ayrantökən, Mirzalı, Adcıvli, Solaxay kimi sönməmiş vulkandır. Coşqun püskürmələri ilə seçilən Şamaxı-Qobustan vulkanları arasında xüsusilə Şamaxıdan 12 km aralıda yerləşən və 1977-ci ildə

⁸ Naftalan kurort şəhəri. Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi. – 2012, – 101 s

⁹ Алиев И. Градостойтельная организация курортно-рекреационной системы в Азербайджанской ССР. – Баку: – 1982, – 132 с.

üzə çıxan Məlikçobanlı vulkanı, Astraxanka, Kürdəmir, Nabur, Perekişkül, Xəzər sahilində Siyəzən sahəsi dairəsində qaz və palçıq xaric edən Xıdırzındı palçıq vulkanı, Bakıdan 15 km məsafədə Qobu kəndi yaxınlığında Qobu-Bozdağ vulkanı, Şonqar palçıq vulkanı, Qaradağ qrupuna daxil edilən Axtarma-Qaradağ, Pilpilə, Torpaqlı-Axtarma və Azərbaycanın ən böyük vulkanlarından biri olan Bakıdan 70 km şərqdə yerləşən Ələt silsiləsinin vulkanlar zəncirində olan Daşgil vulkanı misal göstərilə bilər¹⁰.

Dissertasiyada öz əksini tapan məsələlərdən biri də əhəmiyyətli müalicə ehtiyatlarından olan dərman bitkiləridir. Onların müalicəvi xassəsi tərkibindəki fizioloji təsiredici fəal maddələrin olması ilə əlaqədardır. Ümumilikdə ölkə ərazisində geniş yayılmış və əksəriyyəti yerli əhali tərəfindən istifadə edilən dərman bitkiləri olsa da, təəssüf ki, onlardan turizm məqsədilə demək olar ki, istifadə edilmir.

Azərbaycanın iqlim şəraiti burada klimoterapiyanın tətbiqinə imkan verir. Bakı-Abşeron zonasında klimoterapiya tətbiq edilə bilər. İlk növbədə günəşli günlərin çoxluğu buna şərait yaradan əsas amillərdəndir. Tədqiqatlar göstərir ki, mövsüm dövründə iqlimlə müalicə imkanları Abşeronun cənub hissəsində 71, Mərdəkan ərazisində isə 35 günə çatır. Digər tərəfdən bu zonada yay istirahət mövsümü zamanı günortaya qədər və günortadan sonrakı saatlarda helioterapiya imkanları mövcuddur. Rütubətli, yarıquraq iqlimə məxsus Lənkəran-Astara zonasında iqlimlə müalicə iyul-sentyabr aylarında daha əlverişli hesab edilir. Şahbuz, Culfa və Ordubad isə Naxçıvan MR-nın mikroiqlim şəraitinə görə seçilən rayonlardır.

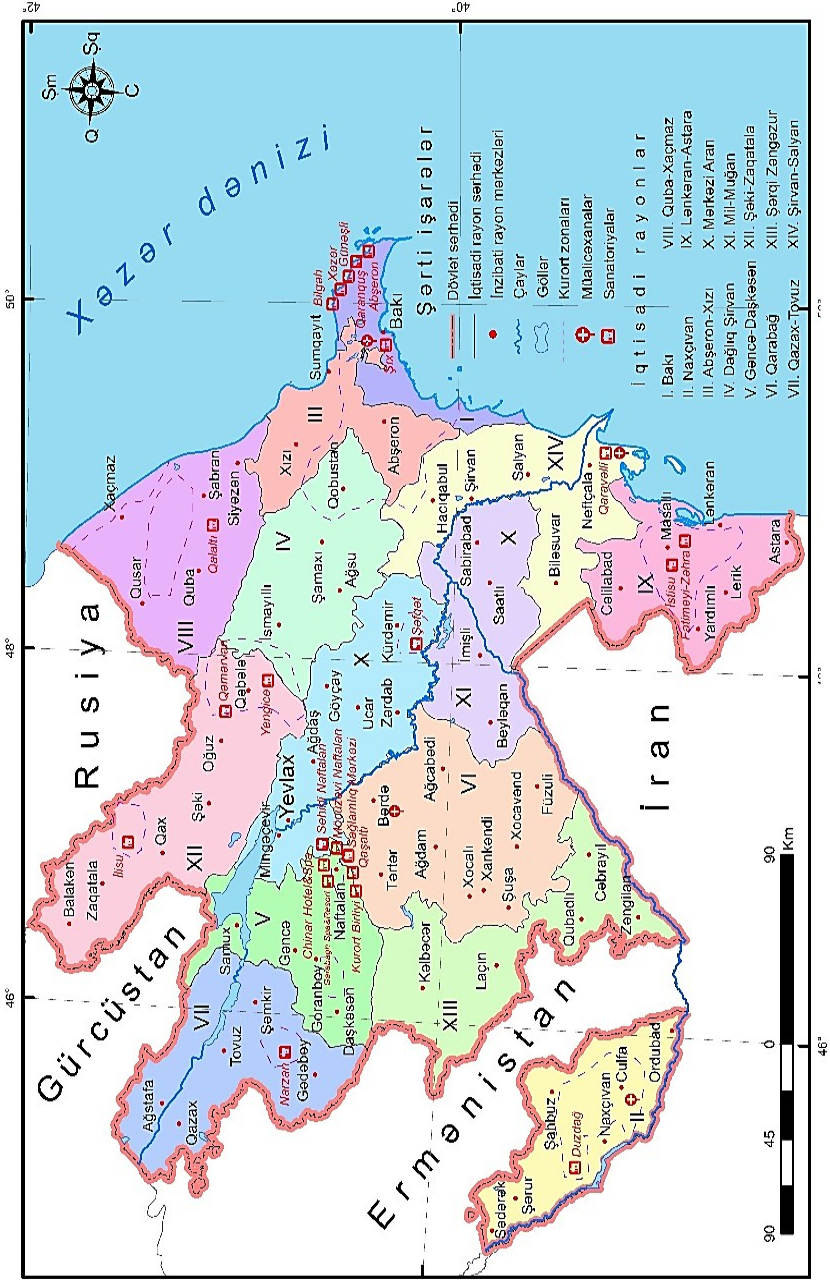
Uroloji xəstəliklərin müalicəsi üçün əlverişli şəraitə malik Culfanın isti və quru havasının tez-tez təkrarlanması onu Türkmənistandakı Bayraməli kurortundan üstün edir. Respublikamızda kurort müalicəsi və profilaktik tədbirlər üçün əlverişli iqlim sərvəti mövcuddur. Abşeron, Hacıkənd, Göygöl, Nabran sahilləri, Şəki, Şuşa helio-aeroterapiya və talassoterapiya üçün geniş imkanlara malik ərazilərdir. Balneoloji əhəmiyyətli ərazilərimizdə də iqlim sərvətinin faydası yüksəkdir. Nümunə üçün

¹⁰ Əfəndiyeva, F.P. Şəfalı palçıqlar. – Bakı: – 1984, – 64 s.

Naftalanı göstərə bilərik. Türkmənistanın böyrək xəstəliklərinin müalicəsi üzrə dünya şöhrətli Bayraməli iqlim kurortunda havanın temperaturu yayda Naftalanla müqayisədə 2,5°C artıqdır. Bu göstəriciyə görə Naftalan Bayraməlidən geri qalsa da, təbii hərərət və rütubət böyrək xəstəliklərinin keyfiyyətli müalicəsinə şərait yaradır.

Ölkəmizdə müalicəvi xarakterli bu ehtiyatlardan istifadənin orta əsrlər dövrünə aid, XIX əsrin II yarısından sonrakı, XX əsrin 50-ci illərinə qədərki, 1950-1980-ci illəri əhatə edən, müstəqillik dövrünün başlanğıcı mərhələləri mövcuddur. Qeyd etməliyik ki, kurort müəssisələri arasında özəl sanatoriya xidmət müəssisələri 2006-cı ildən etibarən yaradılmışdır. İlk özəl tipli sanatoriya İstisu kurortunun tərkibində təşkil olunan “Fatimeyi Zəhra” sanatoriyası olmuşdur. Ölkədə hazırda Bilgəh, Xəzər, Abşeron, Günəşli, Qaranquş, Şıx, İlisu, Qalaaltı, Qaşaltı Naftalan kurort birliyi, Fatimeyi-Zəhra, Qəmərvan, Yengicə, Şəvqət və s. sanatoriya-kurort müəssisələri fəaliyyət göstərir. Həmin sanatoriya-kurort ərazi təşkili aşağıdakı xəritədə verilmişdir.

Dissertasiyada mineral, termal sular, dərman bitkiləri ilə müalicə imkanları tədqiq edilmişdir. Azərbaycanca çoxsaylı mineral və termal suların müalicəvi faydası hələ qədim dövrlərdən insanlara məlumdur. Ölkə ərazisində müxtəlif tərkibli, rəngli, tamlı, temperaturlu, 200 qrupda cəmlənmiş mineral su mənbəyi, mineral və termal əhəmiyyətli bulaqlar yerləşir. Lakin təəssüf ki, bunlar arasında yalnız 30 qrup mineral su mənbəyində tam geoloji-kəşfiyyat işləri aparılmış və istismara verilmişdir. Termal suların isə yeraltı istilik enerji xüsusiyyətlərinə malik olması onun qeyri-ənənəvi enerji mənbələri arasında xüsusi faydalı enerji mənbəyi kimi xarakterizə olunmasına imkan yaradır. Müalicəvi turizm baxımından xüsusi önəmə malik mineral sular qaz tərkibinə görə beş qrupa ayrılır ki, bunlara karbonlu, hidrogen-sulfidli, metan-qazlı termal, radonlu termal, azotlu termal sular aiddir.

Şəkil 2. Azərbaycanca müalicə turizm mərkəzlərinin yerləşməsi

Tədqiqat işində Badamlı, Sirab, Vayxır, Darıdağ, Gülüstan, Nəhəcir, Tivi, İbadi, Xavzava, Haftoni, Donuzütən, Qotursu, Ərkivan, Yanardağ, İstisu, Xaltan, Cimi, Xaşı, Qəleybuğurt, Çuxuryurd, İlisu, Qəmərvan, Şonqar, Yengicə, Mormor, Turşsu, Narzan, Slavyanka və s. kimi mineral və termal sular haqqında məlumatlar öz əksini tapmışdır. Həmçinin, həmin suların tərkibi, onların dünyaca məşhur sularla müqayisəsi verilmişdir. Belə ki, dünya təcrübəsi göstərir ki, müalicə turizmində artıq formalaşmış brend halını alan mərkəzlərin, məsələn Karlovı Varı, Yessentuki və onlarla digərlərinin əsasını mineral, termal ehtiyatlar təşkil edir. Azərbaycanın Sirab, Badamlı, Vayxır, Gülüstan sularının tərkibi Kislovodskla, Nəhəcir Yessentuki ilə, eynilik təşkil edir. Yessentuki, Kislovodsk, Karlovı Varı kimi dünyaca məşhur mineral suların bazasında sanatoriyalar fəaliyyət göstərir. Rusiyanın adı çəkilən həmin sularının bazasında 150-ə yaxın sanatoriya fəaliyyətdədir. Əsas fərqlilikləri isə, ilk növbədə reklam-təbliğat işinin düzgün aparılması, daha sonra müalicə ilə yanaşı əlavə çoxsaylı xidmətlərin təklif edilməsidir. Buraya mədəni-kütləvi tədbirlər, ekskursiyalar, kitabxana, gecə klubları, uşaqlar və böyüklər üçün atraksiyonlar və ya animasiyalar və s. aid ola bilər. Həmçinin bu tip xidmətlərin müqabilində təklif edilən qiymətlər də münasib hesab edilə bilər. Müqayisə üçün qeyd edək ki, ölkəmizdə tanınmış sanatoriyalardan olan Qaşaltıda bir nəfər üçün qiymətlər 105 manatdan başlayır. Azərbaycanın Sirab, Vayxır, Badamlı, Cimi, Xaltan, Gülüstan və s. kimi adları çəkilən çoxsaylı ehtiyatlarının bazasında isə sanatoriyalar yoxdur. Bazasında sanatoriya formalaşan mineral-termal suların (Yengicə, Qəmərvan, İstisu, Fatimeyi-Zəhra, Şəvqət, Darıdağ) isə reklam-təbliğat işi zəif olduğundan turist qəbulu da aşağıdır. Təbii ki, bunu təkcə mineral və ya termal suların bazasındakı mərkəzlərə aid etmək də düzgün deyil. Məsələn, Abşeron sanatoriyalarının əksəriyyətinin əsas müalicə aləti balneoloji sularla yanaşı, palçıq vulkanlarıdır, lakin onların da xidmətləri aşağı səviyyədə olduğundan turist qəbulu aşağıdır. Digər tərəfdən ölkəmizdə Darıdağ kimi böyük əhəmiyyətə malik suyun bazasında formalaşmış infrastruktur müalicəxana xidmətindən ibarətdir, və yaxud Neftçala rayonunun

Qaravəlli kəndində eyniadlı mineral suyun bazasında kiçik müalicəxana yaradılmışdır. Bu kimi amillər həmin ehtiyatların potensialından düzgün və genişmiqyaslı istifadədə mənfə haldır. Belə ehtiyatların bazasında daha müasir infrastrukturun formalaşdırılması və tanıtılması nəinki turizmin, ümumilikdə mərkəzlərin iqtisadi-sosial inkişafı baxımından əhəmiyyətli olardı.

Dünyanın ən qabaqcıl müalicə turizm ölkələrindən olan Çexiya öz mineral resurslarının zənginliyinə görə Avropada yalnız İtaliya və Rusiyadan geri qalır. Ən çox tanınan əsas müalicə mərkəzləri Karlovı Varı, Yaximov, Marianski Laznedir. Bu ölkəyə gələn turistlərin 51 %-dən çoxu məhz müalicə məqsədilə gəlir¹¹.

Ölkəmizdə isə bu göstərici təəssüf ki, cəmi 4% təşkil edir ki, bunun da əksəriyyəti Naftalan kurortu hesabınadır. Çexiyanın isə bu sahədə inkişafı onun zəngin balneoloji ehtiyatlarına əsaslanır. Bu isə Azərbaycanı heç də ondan geri salmır. Çexiya təcrübəsi də artıq qeyd etdiyimiz – mövcud ehtiyatların tədqiqi ilə onlardan rentabelli istifadənin təmini, sanatoriyaların əsas profilini stabil saxlamaqla onlarda kompleks xidmətlərin təşkili, investisiya qoyulması üçün iqtisadi stimulun formalaşdırılması, reklam və təbliğatın geniş sürətli tətbiqi kimi fəaliyyətlərin tətbiqini özündə ehtiva edir. Nəinki Rusiya, Ukrayna, Türkiyə, Çexiya, əslində bütün dünya ölkələrinin nümunəsi məhz buna dayanır. Bu təcrübələrdən istifadə isə Azərbaycana müalicə turizmində irəliləyiş gətirə bilər.

Yuxarıda adlarını qeyd etdiyimiz ölkələrin müalicə turizm mərkəzlərinə çevrilmələrinin ümumi oxşar xüsusiyyətləri ilə yanaşı, özlərinəməxsus siyasətləri də mövcuddur. Məsələn, Hindistan viza problemini həll etmək üçün, “M-viza” adını almış yeni bir visa növü inkişaf etdirmişdir. Bu viza sağlamlıq xidmətləri almağa gələn turistlərə tətbiq edilir. Ümumiyyətlə, Hindistanın sayı getdikcə artan müalicə məqsədli turistlərinin olmasının başlıca səbəbi, həmin turist axınının daha çox Banqladeş, Pakistan kimi səhiyyə xidmətləri nisbətən aşağı olan ölkələrdən gəlməsidir. Digər tərəfdən Tayland Bumrungard Xəstəxanası kurort daxilində MC donalds, Starbucks

¹¹ Вопросы географии. Теория и практика туризма . – Москва: Кодекс, – 2014. – 471 с.

kimi müasir iaşə müəssisələri yerləşdirməklə fərqli qidalardan əziyyət çəkən insanlara əlavə xidmət təklif etmişdir. Hər il 1 milyondan artıq turist sağlamlıq məqsədilə Taylanda üz tutur. Fiziki, mental müalicə və SPA texnologiyalarının tətbiqi üzrə bölgədəki digər ölkələrdən öndədir. Turist sayının çox olmasının və bu turizm növünün inkişaf etməsinin səbəbi, İngiltərə və ABŞ-dan gələn mütəxəssislərin xidmət göstərməsi, yüksək keyfiyyətin müqabilində aşağı qiymətlərin mövcudluğudur. Müalicə turizminin inkişaf etdiyi bir digər ölkə Malaziyadır. Asiyada maliyyə böhranı zamanı iqtisadiyyatı diversifikasiya etmək üçün burada müalicə turizmini inkişaf etdirməyə başlanılmışdır. Burada Sinqapura rəqib olacaq müalicəvi tibbi mərkəzlərə fəaliyyət göstərir ki, onlarda mühüm müalicəvi xidmətlər ABŞ-dan dəfələrlə ucuz qiymətə təklif edilir. Müalicə turizminin artıq dövlət siyasətinə çevrildiyi ölkə kimi Sinqapurda bu xidmətlər baha olsa da, turist qəbulu kifayət qədərdir. Səbəb isə, xidmətlərin kifayət qədər keyfiyyətli olmasıdır. Belə ki, Sinqapurun sağlamlıq mərkəzlərinin bir çoxu beynəlxalq akkreditasiya və standartlaşdırma qurumları tərəfindən akkreditasiyadan keçirilmişdir. Bu isə özlüyündə bu sahədə həyata keçirilən dövlət siyasətinin bir hissəsidir¹².

Dünya təcrübəsindən istifadə etməklə, ölkəmizin təbii resurlarından daha səmərəli istifadə yollarını müəyyənləşdirməyə müalicə turizm mərkəzlərinin inkişafına nail ola bilərik. Məsələn, Naftalan nefti ilə beynəlxalq əhəmiyyətli müalicə brendi formalaşdırıla bilər. Əslində bu balneoloji ehtiyatlarda yəni, mineral və termal sularla dünya təcrübəsində Avstriya, Çexiya kurortlarının nümunəsində istifadə edilir. Amma neftlə müalicədə bu bir ilk ola bilər.

İşin **“Azərbaycan Respublikasında müalicə turizminin problemləri və perspektivləri”** adlanan sonuncu fəslində müalicə turizminin inkişafında dövlət siyasəti və tədbirlərin rolundan bəhs edilmişdir. 16 mart 2016-cı il tarixində “Milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə Strateji yol xəritəsinin başlıca istiqamətləri” adlı proqramın əhəmiyyəti göstərilir. Son beş ildə

¹² H.Ömer Tontuş. “Dünyada sağlamlıq turizmi”. Saturk yayını, – səh. 66

Azərbaycanda turizm sektorunda xidmət göstərən sahibkarlıq subyektlərinin sayında 4,5%, turizm məqsədilə gələn xarici ölkə vətəndaşlarının sayında isə 8,5% orta illik sabit artım müşahidə edilmişdir. Əgər 2010-cu ildə ölkəyə gələn xarici ölkə vətəndaşlarının sayı 1,28 milyon nəfər təşkil edirdisə, 2015-ci ildə bu rəqəm 1,92 milyon nəfərə çatmışdır. Ölkə üzrə turizm sənayesinin ÜDM-də birbaşa payı 4,4%, məşğulluqda isə 3,3% təşkil edir. 2010-cu ildə 37 min nəfər turizm sahəsində çalışırdısa, 2015-ci ildə turizm sahəsində birbaşa məşğulluq səviyyəsi 49 minə nəfərə çatmış, faiz göstəricisi ilə 6% artım müşahidə edilmişdir. Digər tərəfdən turizm sahəsi üzrə fəaliyyət göstərən sahibkarlıq subyektlərinin sayında 2010-cu illə müqayisədə 2015-ci ildə 4,5% artım olmuş, mehmanxana və turizm agentliklərinin sayı ümumilikdə 625-dən 779-a qalxmışdır.

6 dekabr 2016-cı ildə təsdiqlənmiş “Azərbaycan Respublikasında ixtisaslaşmış turizm sənayesinin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi”-ində sağlamlıq turizminin prioritet istiqamətləri də müəyyənləşmişdir. Nəzərdə tutulan tədbirlərin həyata keçirilməsindən – Naftalanın mövcud potensialının gücləndirilməsindən gözlənilən nəticə yerli və xarici turist sayının artması, eyni zamanda 150 yeni iş yerinin yaradılması proqnozlaşdırılır. Bu prioritetin tətbiqi təxminən 15 milyon manat miqdarında investisiya qoyuluşu tələb edir. Onun tətbiqinin risk faktoru isə ilk növbədə məhz maliyyə çatışmazlığı və təbliğat işinin məqsədəuyğun həyata keçirilə bilməməsidir¹³.

Bu sahənin inkişafındakı əsas çatışmazlıqlara təbii müalicə ehtiyatlarının tam öyrənilməməsi və onlardan turizm məqsədilə istifadənin azlıq təşkil etməsi, təbii rekreasiya ehtiyatlarının, məsələn, vulkan palçıqlarının hamısının tərkibinin araşdırılmaması, müalicəvi rekreasiya ehtiyatlarının nəinki beynəlxalq aləmdə, hətta daxili turizmdə də tam olaraq istifadə edilməməsi, reklam və təbliğat işinin zəif olması, müalicə-sağlamlıq müəssisələrinin, sanatoriya-

¹³ Azərbaycan Respublikasında ixtisaslaşmış turizm sənayesinin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi. – Bakı: – 2016, – 100 s.

kurortların azlıq təşkil etməsi, təbii rekreasiya ehtiyatları ətrafında xidmət müəssisələrinin sayının az olması, “xidmətlərin aşağı, qiymətlərin yüksək olması”, turizm şirkət və agentliklərinin bu turizm növünə marağının olmaması və s. aiddir. Müalicə-sağlamlıq turizminin ölkəmizdə inkişafı üçün qeyd olunan problemlərin həlli ilə yanaşı bu sahədə digər ölkələrin təcrübəsindən faydalanmağa da ehtiyac vardır. Bunun üçün ilk növbədə bu turizm növünün SWOT analizi aparılmalı, sahənin güclü, zəif tərəfləri, imkanları bu sahədəki təhlükələr müəyyənləşdirilməli, daha sonra beynəlxalq standartlardan, təcrübədən istifadə edilməlidir.

Azərbaycanın hidromineral, termal su ehtiyatları sanatoriya-kurort işinin inkişafı üçün effektivdir. Azərbaycanın kurort ehtiyatları ölkədə müalicə məqsədli səyahətə gələnlərin sayını 2 milyon nəfərə qədər artırmağa imkan verir. Ancaq bu potensialın bir qismindən istifadə edilir. Problemlərin olması müalicə turizmi potensialı və perspektivlərinin mövcudluğunu inkar etmir. İlk növbədə qeyd etməliyik ki, dövlətin diqqətinin müalicə turizm sahəsinə yönəldilməsi müsbət nəticələr verir. Dövlətin dəstək və nəzarəti ilə mövcud infrastruktur bərpa oluna, yeni müəssisələr istifadəyə verilə bilər. Azərbaycanda bu sahənin inkişaf etdirilməsi nəinki sadəcə turizm sektoru, eyni zamanda ölkə iqtisadiyyatı üçün olduqca mühüm amildir.

Dissertasiyada müalicə turizminin inkişafının iqtisadi-coğrafi əhəmiyyəti araşdırılmış, SWOT analiz aparılmış və tədqiqatçı tərəfindən keçirilən sosioloji sorğunun nəticələrinin təhlili verilmişdir. Tədqiqat işinin gedişi zamanı Azərbaycanda əhalinin turizmə münasibətini, hansı amillərin onların səyahətinə mane olduğunu, müalicə turizmindən nə dərəcədə istifadə edildiyini, müalicə turizminin əsas resursları haqqında insanların məlumatlılığını, bu turizm növünün cari vəziyyətini, problem və perspektivlərini müəyyənləşdirmək üçün ölkənin bir sıra rayon və şəhərlərində, başlıca olaraq müalicə turizm potensialının bilavasitə cəmləşdiyi Naftalan, Bakı, Naxçıvan, Abşeron, Lənkəran-Astara bölgələrində sorğu keçirilmişdir. Sorğu zamanı əldə etdiyimiz

məlumatlar, nəticələr problemin araşdırılmasına öz töhvəsini vermişdir.

Sorğu zamanı müxtəlif sahələrdə fəaliyyət göstərən, eləcə də sanatoriyalarda müalicə alan turistlərdən ibarət 181 nəfərin rəyi öyrənilmişdir. Respondentlərdən “Məzuniyyətinizi və ya istirahətinizi necə keçirirsiniz?”, “Müalicə məqsədli səyahətlərdə üstünlük verdiyiniz amillər”, “Müalicə aldığınız obyektlərdən təəssürütləriniz?” kimi suallar soruşulmuşdur. Bunlarla yanaşı, respondentlər tərəfindən yerli əhaliyə turizmin nə olduğu haqqında fikir formalaşdırılması, bölgənin təbii ehtiyatlarından alınan gəlirin yalnız sahibkarlara deyil, yerli əhaliyə də yönəldilməsi, daha sonra infrastrukturun gücləndirilməsi, xidmət keyfiyyətinin artırılması, əhalinin əmək haqqının qaldırılması və reklam, qiymətlərin ilk öncə yerli əhali üçün uyğunlaşdırılması, təbii ehtiyatlardan istifadə edərək yaxşı tanınması, qiymətlərin ucuz olması kimi təkliflər irəli sürülmüşdür.

Beləliklə, sorğunun nəticəsinə əsaslanaraq qeyd etməliyik ki, ölkəmizdə müalicə turizmini inkişaf etdirmək üçün ilk olaraq yerli əhali arasında maarifləndirmə işləri həyata keçirilməli, təbii ehtiyatların əhəmiyyəti, hansı xəstəliklərin müalicəsində istifadəyə yararlı olması müəyyənləşdirilməklə ictimaiyyətə çatdırılmalı, ölkədaxili və xarici reklam işləri gücləndirilməli, yeni sanatoriyalar formalaşdırılmalı və respondentlərin cavablarına müvafiq olaraq verilən təkliflər qiymətləndirilməlidir.

Digər tərəfdən bu sahənin – bu turizm növünün ölkəmizdə inkişafının müvafiq sosial-iqtisadi-coğrafi təsirləri mövcuddur. Bu turizm növünün inkişafı istər yerli, istərsə də xarici turist sayında artımla müşahidə ediləcəkdir. Bu isə ilk öncə iqtisadi nəticə deməkdir. Digər turizm növləri ilə müqayisədə müalicə turizmi daha bahalı fəaliyyət növü olduğundan daha çox iqtisadi gəlir gətirəcəkdir. Aşağıdakı cədvəldə son beş ildə turizm xidməti göstərən müəssisələrin gəlirləri barədə göstəricilər öz əksini tapmışdır.

Cədvəl 2.**Turizm xidməti göstərən müəssisələrin gəlirləri haqqında göstəricilər (min manatla):**

Obyektlər	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Səyahət agentlikləri və turoperatorlar	27121,5	29600,9	31107,1	36482,2	36758,3	41034,2	56439,4	63363,8	16147,3
Mehmanxana və mehmanxana tipli müəssisələr	153 980,9	171 255,9	181 047,3	183 055,1	240 112,6	284 453,9	359453,0	450188,5	116,798

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi¹⁴

Sosial-humanitar aspektdən yanaşdıqda qeyd etməliyik ki, turizm insanların dünyagörüşünün artmasında, mədəniyyətlərəarası inteqrasiya prosesinə müsbət mənada təsirini göstərir. Bu sahənin inkişafı həmçinin, ölkənin coğrafi tanınmasında, nəinki regionda, eləcə də, dünyada nüfuzunun artmasında faydalı olacaqdır.

Nəticə olaraq, ölkəmizdə müalicə turizminin SWOT analizini etməklə ümumiləşdirə bilərik. Belə ki, fikrimizcə, müalicə turizminin güclü tərəflərinə Naftalan nefti, Duzdağ, Qalaltı mineral-termal sular, müalicəvi palçıqlar, dərman bitkiləri, iqlim şəraiti, coğrafi mövqə; zəif tərəflərinə sanatoriya-kurort müəssisələrinin azlığı, xidmətlərin aşağı səviyyədə olması, reklam-təbliğat işinin zəif olması, əksər ehtiyatların bazasında ümumiyyətlə müəssisələrin olmaması, infrastrukturun zəif olması; imkanlara turizmlə bağlı yeni normativ-hüquqi sənədlərdə müalicə turizminə diqqət ayrılması, məhz müalicə turizmi istiqamətində fəaliyyət göstərən turizm şirkətlərinin təcridcən formalaşması, təbii-rekreasiya ehtiyatlarının zənginliyi; təhlükələrə isə rəqabət mühiti formalaşdırıldıqdan sonra rəqabətə davamlılıq,

¹⁴ Azərbaycanda turizm / tərt. et. T.Budaqov. – Bakı: DSK, – 2021, – 99 s

təbii ehtiyatlardan kütləvi istifadə ediləcəyi təqdirdə onların mühafizəsi problemi aiddir.

Beləliklə, mövcud imkanlar, bu sahənin güclü tərəfləri, perspektivlər nəzərə alınmaqla qeyd olunan problemlərin həlli, verilən təkliflərin qiymətləndirilməsi ilə Azərbaycanda müalicə turizmi tam formalaşdırıla bilər. Eyni zamanda bu sahənin inkişafı üçün göstərilən zəif tərəflərin aradan qaldırılması, təhlükələrin qarşısının alınması üçün mütəxəssis rəylərinin nəzərə alınması ilə çixış yollarının tapılması faydalı olacaqdır. Bununla da, fikrimizcə, ölkəmiz nəinki yerli, eləcə də xarici turist sayında ən çox artımı məhz müalicə turizmində görə biləcəkdir.

NƏTİCƏ

1. Azərbaycanın müalicə turizmi, ehtiyatları və mərkəzlərinin ərazi təşkilinin iqtisadi-coğrafi problemləri tədqiq olunmuş və təbii ehtiyatların xəritə-sxemi tərtib edilmişdir. Müalicə turizminin uzunmüddətli, mövsümlük amilinin təsirindən uzaq olması, qiymətlərin baha olması kimi xarakterik xüsusiyyətləri, eləcə də insanların sağlamlıqlarına verdiyi “məcburi” önəm ilə hər zaman bu turizm ehtiyacının olması onu aktual edir. Həmçinin, geniş infrastruktur tələb etdiyindən iqtisadiyyatın digər sahələrinin inkişafına dəstək olur və onlarla təbii ehtiyat növünü özündə birləşdirir. Azərbaycanda müalicə turizminin inkişafı üçün digər turizm növləri ilə müqayisədə daha geniş imkanlar mövcuddur və məhz onun inkişafı davamlı iqtisadi inkişafda da mühüm rol oynayır [12].

2. Ölkədə çoxsaylı mineral, termal su kimi balneoloji ehtiyatlar, müalicəvi neft, palçıq vulkanları, speleoterapiya kimi müalicə ehtiyatları tədqiq edilmişdir. Eyni zamanda müalicə turizmi sahəsində öz sözünü demiş ölkələrin modelləri, xüsusiyyətləri ilə müqayisələr apararaq Azərbaycana tətbiq imkanları təhlil edilmişdir. Müalicə turizminin inkişafına şərait yaradan amillər öyrənilməklə SWOT analiz aparılmışdır. Beləliklə, bu turizm növünün güclü, zəif tərəfləri, imkan və təhlükələri məlum olmuşdur [8, 7, 14].

3. Tədricən formalaşan infrastruktur, dövlətin və fərdi şəxslərin bu sahənin inkişafına dəstəyi müalicə turizminin inkişafı üçün görülən əsaslı addımlardan olmuşdur. Bu baxımdan mövcud ehtiyatlardan istifadəyə əsaslanmaqla formalaşdırılmış sanatoriyalar, kurort mərkəzləri, müalicəxanalar və xidmətə istiqamətlənmiş digər infrastrukturlar tədqiq edilmişdir. Bununla da infrastrukturda olan çatışmazlıqlar, eləcə də yerləşmə müəssisələrində təklif edilən xidmətlərin çeşidliliyi və keyfiyyətindəki problemlər üzə çıxmışdır [13].

4. Tədqiqat zamanı sosioloji sorğu, eləcə də araşdırmalarla müalicə turizminin inkişafına mane olan amillər və onun gələcək inkişaf istiqamətləri müəyyənləşdirilmişdir. Bu problemlərin aradan qaldırılması üçün infrastrukturun təkmilləşdirilməsi və yenilərinin formalaşdırılması, güclü reklam siyasətinin aparılması, keyfiyyət standartlarının yüksəldilməsi, bu sahəyə orta və kiçik sahibkarların cəlb edilməsi, onlara müəyyən vergi güzəştlərinin müəyyən edilməsi, sərgi və yarmarkalarda müalicə turizmi ilə bağlı ayrıca stendlərlə resursların nümayiş edilməsi, çoxsaylı infoturlar təşkil olunması, məhz müalicə turizmi üzrə ixtisaslaşmış turizm şirkət və agentlikləri formalaşdırılması kimi addımların atılması zəruridir [1, 8].

Bütün bunlardan irəli gələrək aşağıdakı **təkliflər** irəli sürülə bilər:

1. Naftalanın mövcud potensialının gücləndirilməsi yerli və xarici turistlərin sayının artımına imkan verir. Naftalan neftinin patentləşdirilməsi, beynəlxalq aləmdə tanınması və bunun lisenziyalaşdırılaraq istifadəsinin qanunlar əsasında nizamlanması təşkil edilməklə, eləcə də elmi-tədqiqat laboratoriyasında istehsalçı sənaye obyektinin yaradılmasını həyata keçirməklə Naftalan neftinin tərkibinin daha dərindən öyrənilməsinə nail olunmaqla və yeni məhsullar formalaşdırılmaqla unikal Naftalan brendi yaradıla bilər [2, 9, 13].

2. Yerləşdirmə müəssisələri ilə yanaşı, nəqliyyat amilinin də nəzərə alınması mütləqdir. Nümunə üçün, Duzdağa tətbiq edilən nəqliyyat qiymətlərinin yerli əhali üçün daha münasib hala salınması faydalı və bu resursdan istifadəyə yararlı ola bilər. Bununla yanaşı,

mövcud, lakin müalicə məqsədilə geniş istifadə edilməyən ehtiyatlar mütləq dəyərləndirilməlidir. Belə ki, palçıq vulkanlarının müalicəvi əhəmiyyəti, tərkibi araşdırılmaqla onlardan istifadə edilə biləcək sanatoriyalar yaradılması məqsədəuyğun olar. Eləcə də, mövcud sanatoriya-kurort mərkəzlərində müalicədə, qidalanmada dərman bitkiləri istifadə edilə, həmçinin onların qablaşdırılması prosesi genişləndirilməklə satışa çıxarıla bilər [4, 11].

3. Tədqiqat zamanı aydın olur ki, bu sahədəki əsas çatışmazlıqlardan biri sanatoriya azlığı təşkil etməsidir. Dünya təcrübəsi ilə müqayisələrdən məlum olur ki, bir sıra tanınmış müalicə mərkəzlərinin əsas müalicə ehtiyatını təşkil edən mineral və ya termal suların tərkibi ölkəmizdəki resurlarla eynidir. Lakin ölkəmizdə belə ehtiyatların bazasında infrastruktur yaradılmamış, mərkəzlər formalaşdırılmamışdır. Bu nöqtəyi nəzərdən sanatoriya yenilənməsinə, saylarının artırılmasına ehtiyac vardır. Digər tərəfdən sanatoriya-kurort komplekslərində həkim-məsləhət komissiyaları yaradılması lazımdır. SPA xidmətləri üzrə brendlərin yaradılması ilə daha çox turist cəlb edilə bilər. Sanatoriya müxtəlif ixtisaslar üzrə komplektləşməsi həyata keçirilə bilər. Həmçinin, sanatoriyalarda istifadə olunan ehtiyatlardan vaxtaşırı nümunələr götürməklə Elmi-Tədqiqat laboratoriyasında tərkiblərinə və istifadə müddətinə nəzarət edilməsi lazımdır [6, 9].

4. Azərbaycanca müalicə turizm mərkəzlərinin inkişafının əsas çatışmazlıqlarından biri xidmət çeşidinin az olmasıdır. Bu problemin aradan qaldırılması məqsədilə, tədqiqat işində də öz əksini tapan turizm mərkəzlərinə ekskursiyalar təşkil edilməsi, əlavə xidmətlərin göstərilməsi kimi addımlar atılmalıdır. Müalicə sadəcə sanatoriyalarda prosedurların tətbiqi ilə kifayətlənməməli, əslində vaxt da səmərəli təşkil olunmalıdır. Digər tərəfdən xidmətlərə uyğun real qiymətlər müəyyən edilməklə, müalicə turizm mərkəzlərinin inkişafını təmin etmək mümkündür [8].

Dissertasiya mövzusu üzrə çap olunmuş elmi işlər:

1. Bağırılı S.H. Rekreasiya ehtiyatları və onların istifadə formaları // “Azərbaycan regionlarının coğrafi problemləri” mövzusunda respublika elmi-praktiki konfransı, – Bakı: BDU, – 2016, – s.171-175.
2. Bağırılı S.H. Naftalan – Azərbaycanın əsas müalicə-turizm regionlarından biri kimi // “Azərbaycan Respublikasında Demografik İnkişaf: Əhali məskunlaşmasının perspektivləri və regional problemləri” mövzusunda elmi konfrans, – Bakı: AMEA, Coğrafiya İnstitutu, – 2016, – s. 538-546.
3. Bağırılı S.H. Gəncə-Qazax bölgəsinin turizm-rekreasiya ehtiyatları və onlardan istifadənin regional inkişafa təsiri // International youth forum, Integration processes of the world science in the 21st century, Book of abstracts, – Gəncə: – 2016, – s. 233-234.
4. Bağırılı S.H. Azərbaycanda turizm təsərrüfatının idarə edilməsində maddi-texniki bazanın əhəmiyyəti//“Müasir dövrdə effektiv idarəetmənin problemləri” mövzusunda respublika konfransı, – Bakı: ATMU, – 2016, – s. 24-28.
5. Bağırılı S.H. Lənkəran iqtisadi rayonunda turizmin mövcud vəziyyəti, problem və perspektivləri//“İnsan və ətraf mühit münasibətləri” mövzusunda elmi konfransı, – Bakı: AMEA, Coğrafiya İnstitutu, LDU, – 2017, – s. 522-525.
6. Bağırılı S.H. Azərbaycanın əsas müalicə turizm ehtiyatları və onlardan istifadə // – Bakı: AMEA, Coğrafiya İnstitutu, Azərbaycan Coğrafiya Cəmiyyətinin əsərləri, “Coğrafiya və təbii resurslar” jurnalı, – 2017. №2, –s. 55-59.
7. Bağırılı S.H. Naxçıvan MR-in müalicəvi mineral ehtiyatları və onların turizmdə əhəmiyyəti // – Naxçıvan: NDU, Elmi əsərlər.Təbiət və tibb elmləri. – 2017. N7(88), – s. 116-121.
8. Bağırılı S.H. Main problems and ways of solutions in the use of natural resources for the purpose of health&well-being tourism in Azerbaijan // Poland: Colloquium journal, – 2017, – s. 16-18 .

9. Baghirli S.H. Opportunities for the sustainable development of health&well-being tourism in Azerbaijan // “Azərbaycanda davamlı turizm məhsulları” mövzusunda Respublika konfransı. Turizm və qonaqpərvərlik tədqiqatları beynəlxalq jurnal, xüsusi buraxılış. – Bakı: ATMU, – 2017, – s. 41-48.
10. Bağırılı S.H. Azərbaycan və Türkiyədə müalicə-sağlamlıq turizm imkanları // Azərbaycan-Türkiyə Münasibətləri II Beynəlxalq Elmi Konfransı. –Kastamonu: ADPU, ATMU, KU, – 2018, – s. 440-444.
11. Багирли С.Х. Возможности лечебно-оздоровительного туризма связанные с пещерным туризмом на примере Дуздага // “Рекреаци́йна география і туризм”. – Наукові записки, №1. – 2018, – s.132-136.
12. Bağırılı S.H. Müalicə-sağlamlıq turizminin əsas resursları və onun təşkili metodikası // – BDU: Bakı Universitetinin xəbərləri. Təbiət elmləri seriyası, – 2018, N3. – s.132-140.
13. Baghirli S.H. State policy in the development of health tourism // Российский научный журнал. Вестник. Национальной академии туризма. Реалии и перспективы отечественного туризма. N1(53), – 2020, – s. 55-58.
14. Bağırılı S.H. Vulkan palçığının müalicə-sağlamlıq turizminin inkişafında əhəmiyyəti və müalicə mərkəzlərinin ərazi təşkili problemləri // Bakı: ADPU, Pedaqoji Universitetin Xəbərləri. Riyaziyyat və təbiət elmləri seriyası, – 2020, N2(C68), – s.47-57. (Z.N.Eminov ilə birlikdə).

Dissertasiyanın müdafiəsi 31 mart 2022-ci il tarixində saat 14:00-da AMEA akad.H.Ə.Əliyev adına Coğrafiya İnstitutu nəzdində fəaliyyət göstərən BFD 1.23/1 Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: Az 1143, Bakı, H.Cavid prospekti 115, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, akad. H.Ə.Əliyev adına Coğrafiya İnstitutu

E-mail: institute@geograph.science.az

Dissertasiya ilə AMEA akad. H.Ə.Əliyev adına Coğrafiya İnstitutunun kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Dissertasiya və avtoreferatın elektron nümunələri www.igaz.az rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat 28 fevral 2022-ci il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 25.02.2022

Kağızın formatı: A 5

Həcm:43 816

Tiraj: 100